

Діни дастандардағы теонимдер

Аңдатпа. Теонимдер қазақ тіл білімі үшін, шартты түрде алғанда, лексикологияның жаңа бір нысаны болып саналады. Қазақ тілі сөздік құрамында бұлардың алар орыны ерекше. Себебі бұларда, дінтану тұрғысынан алсақ, терминдік сипат; әдеби тіл тұрғысынан алсақ, пассивтік, кірмелік; стилистикалық тұрғыдан алсақ, ерекше тармақ құрайтын сипат; атауыштық тұрғыдан алсақ, жалқы-жалпылық сипат болады. Сол себепті зерттеудің алғашқы қадамында мұның сөздік құрамға енуін бақылау қажет болады. Бұл міндетті орындауға діни фольклор көп көмек көрсетеді. Сол себепті теонимдердің қолданылу кеңістігі ретінде діни дастандардағы тілдік айғақтар талдауға тартылады.

Діни дастандар – халық ауыз әдебиетінде ерекше орын алатын фольклорлық жанр. Қазақ діни эпостары Құранға қатысты, мұсылман қауымы, ислам жайлы мифтер мен аңыздардан, Пайғамбар сүннеті мен хадистерден тұрады. Бұл жанрдағы дастандардың тақырыптық ауқымы мұсылман батырлары жайлы баяндауды, Пайғамбардың қызметтерін, қасиетті соғысты да қамтиды. Барлық шығармалар белгілі бір мақсатқа арналады, яғни онда ислам діні дәріптеліп, насихатталады. Осы ретте діни шығармалар тілін зерттеу өзекті деп есептейміз. Ал діни дастандардың тілін ерекше айрықшалайтын лексикалық топ – теонимдер. Теонимдерді қазақ діни фольклорында, әсіресе діни дастандарда көп кездестіруге болады.

Мақалада діни дастандардағы теонимдер жинақталып, олар Құдай сөзімен мағыналас сөздер, періште есімдері, пайғамбар есімдері және сахабалар есімдері болып бөлінеді. Әр топтағы теонимдерге діни дастандардан мысалдар алынып, жеке-жеке талдау жасалып, түсіндірмесі беріледі, этимологиясына барлау жасалады.

Түйін сөздер: діни эпос, теонимдер, ономастика, антропоним, лексика, Құдай, пайғамбар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-43-54>

Кіріспе

Діни эпостарда жалпы адамзаттық моральдық қағидалармен сәйкес келетін ислам құндылықтары суреттеледі. Олар – тек фольклорлық мұра ғана емес, ұлтымыздың діліне, дініне қатысты рухани құндылықтарымыздың күрделі бөлігі, сондай-ақ ислам дінінің шапағаты мол қасиеттерін дәріптейді,

адамзаттың бүгіні мен болашағына зәру құндылықтарды жырлайды, оқырман жүрегіне жылулық сыйлайды.

Діни дастандар соңғы оң жылда қолға алынып, зерттеле бастады. Р.Бердібаев, Ө. Күмісбаев еңбектерінде діни эпостарды эпикалық жыр тұрғысынан қарап, қазақ, араб және парсы тілдеріндегі әдеби байланысты қарастырады. А.Қыраубаева, У.Қалижанұлы,

А.Жақсылықов, Б.Әзібаева, М.Әбдуов т.б. әдеби тұрғыдан зерттеді. Ал діни дастандардың тілін филологиялық тұрғыдан зерттеген жұмыстар жоқтың қасы.

Теонимдер деген – рухтар, құдайлардың жүйелі ұйымдастыру, қалыптасу, эволюция, этимологиясы жағынан және жалпы әрі жалқы лексиканың басқа санаттармен байланысын зерттейтін лексикология нысаны, сонымен қатар теонимикалық есімдердің жиыны.

Мақаланың мақсаты – діни дастандардағы теонимдерді саралау.

Міндеттері:

- діни дастандардағы теонимдерді жинақтау, топқа бөлу;
- жинақталған теонимдердің сипаттамасын, ерекшелігін анықтау.

Зерттеу әдістері. Теонимдерді зерттеуде жалқыдан жалпыға, жалпыдан жалқыға қарай талдау, семантикалық жинақтау, салыстыру әдістері қолданылды. Сөз мағынасын талдауда дәни және дүниеауи контекстер пайдаланылды.

Талқылау

Теонимдерді тек ономастикалық тұрғыдан ғана зерттеу аздық ететіндей, оны жалпы лексикалық кеңістіктің ішінде қарастырған дұрыс. Теонимдердің өзіндік зерттеу нысаны бар, ол тақырыптық белгілермен ғана емес, тұтас лексикалық құрылымдық-семантикалық белгілермен ерекшеленеді. Сондай-ақ ономастикаға қатысты орны анықталады. Жалпы алғанда, теонимдер «құдайлардың жалқы есімдері» деп түсіндіріледі. Құдай атауы монотеистік дінде Құдайдың өз есімі ғана емес, сонымен қатар политеизмде жоғары билігі бар табиғаттан тыс құдіретті күш иелерінің жалпы тобын белгілеу үшін қолданылады [1, 137]. Құран Кәрімде Құдайдың, Алланың тоқсан тоғыз есімі бар делінеді. Алайда, ислам дінінде Құдай Алла, Жаратқан, Жасаған мағынасында біртұтас атауды білдіріп, теонимдер қатарын бастайды.

Біздің ойымызша, теонимдерді зерттеу бағысында жалқы/жалпы категориямен жеке/

көпше ұғымның шатасуы пайда болды. Орыс ғалымы Н.И. Зубов «осы типтегі» атаулардағы жалқы және жалпы атауларды ажырату «өте қиын теориялық міндет» деп санайды [2, 103]. Соңында, ол атаулардың мәртебесін құбылмалы деп атайды, сондықтан мұндай атаулар жалқы немесе жалпы атау болуы мүмкін.

Осылайша, алғашқы номинативті қызметі емес, теонимдердің лексикалық мағынасы ескеріліп, «Құдайдың жалқы есімінде» олардың түрлері сигнификативті, құрылымдық, эмотивті, денотативті түрде көрініс табады.

Денотативті мағынада теонимдер лексикалық бірліктің нысанымен заттың не болмыстың бейнесімен байланысы қаралады. Теонимдердің даму тарихында оның мағынасы әртүрлі қарастырылғанын айта кеткен жөн. Мысалы, ғалым О.А. Черепанова теонимдерді сипаттай отырып, «нөлдік денотаты бар атаулар» термині ең қолайлы болып көрінеді» деп жазды [3, 54].

Ал сигнификативті мағына деген нақты «ақиқаттың тілдік көрінісі» болып саналады. Мұнда лексикалық мағына белгілі бір тілден басқа мазмұнды да ишаралайтын «өзіндік семантикалық» құбылыс ретінде әрекет етеді. Негізі, сигнификативті мағына түсіндірме сөздіктерде беріледі.

Теонимикалық бірліктердің құрылымдық мәні формалды сипатпен, яғни олардың синтагматикасы мен парадигмасымен байланысты. Теонимдердің синтагматикалық құрылымының маңызы олардың көп қолданылатындығында, жиі қолданылатын үлгілері мыналар: ет. + зат ес.; зат ес. + зат ес.; сын ес. + зат ес.; ес. сын ес. + зат ес. (Құдайға жалбарыну, әділдік құдайы, менің Құдайым).

Парадигматикалық құрылымдық мағына кез келген теонимикалық атауға тән. Онда лексикалық парадигмалар синонимдік қатарлармен, лексика-семантикалық топтармен, семантикалық өрістермен ұсынылады. Мысалы: Құдай, Жаратушы, Жаратушы ием, Жасаған ием.

Ал эмотивті мағына теонимнің лексикалық мағынасын бағалауды, яғни эмоционалды-экспрессивті компонентін қамтиды, ол әртүрлі контексте теонимдерді ұзақ қолдану

процесінде қалыптасты. Оған Құдайым, Раб-
бым сияқты теонимдерді жатқыза аламыз.

Теонимнің лексикалық мағынасын және оның семантикалық құрылымын сипаттау кезінде десигнат туралы сөз қозғаған орынды. Бір кездері философ Г.Рейхенбах пен Б.Расселл ойдан шығарылған адам есімдерін талдап, олар мифологиялық десигнат кейіпкерлерде ақиқаттың нақты нысаны болып байқалмайтынын, сол себепті ол есімдер жалқы бола алмайтынын айтады [2, 18].

Е. Гродзинский тілдік дәлелдердің мағыналық жіктелуі лингвистикалық емес ақиқаттағы нысанның болу дәлеліне байланысты емес екенін көрсетеді [4, 17]. Негізінде, «періштелер бар, бірақ олар бұлт не орындық сияқты емес» деп көп дауласуға да болады [5, 220], алайда теонимдер тілдің дәлелі ретінде де, қазақ тіліндегі басқа бірліктер секілді лексикалық мағына ие екені даусыз. Біздің ойымызша, мағынасының реалдығы, ирреалдығы туралы пікірталас тудыруға болады. Мәселен, атеистер үшін бұл шындық емес, ақиқат болмыста жоқ нәрселер, сондықтан олар оның мағынасы да жоқ деп санауы мүмкін.

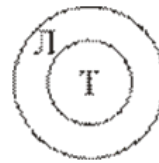
Сонымен қатар, теонимдердің мағынасы номинативті функциямен шектелмейді. Теонимдер – заттық-ұғымдық мағынасы бар атаулар. Олар лексикалық мағыналардың жоғарыда аталған түрлерімен сипатталады: сигнификативтік (мағыналық), құрылымдық, эмотивті, денотативті. Теонимдерде дифференциалдық компоненттер ерекшеленеді, олар жалқы есімнің негізгі мағынасын бұза отырып, лексикалық мағынаның әртүрлі түрлерін құрайды. Сондықтан теонимиядағы жалқы мен жалпы зат есім арасындағы шекара ауыспалы.

Дәстүрлі түрде, теонимияны «теонимдер жиынтығы» деп қарастырамыз. Бұл тұжырым сөздіктерде де, ғылыми әдебиеттерде де кездеседі. Бірақ теонимияны «ономастиканың бөлімі» ретінде түсіну қарсылық тудырады. Себебі теонимдерде жалқы есімдерге де, жалпы есімдерге де жатқызылатын бірліктер баршылық.

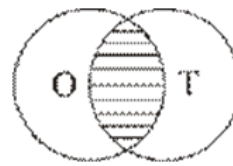
Ғалым М.И. Мальсагова теонимикалық лексиканы зерттей келе, лексика, теонимика,

ономастика және мифологияға қатысты келесі схемаларды келтіреді [6, 11].

- прививативті оппозиция:
(Л – лексика, Т – теонимика)

= эквиолентті оппозиция
(О – ономастика, Т – теонимика)

Бірінші, теонимдер лексиканың ішінде қарастырылады. Екінші, ономастика мен теонимика эквиоленттілік, тең мағыналық қатынаста деп алады.

Мифонимия мен теонимияның арақатынасы туралы мәселе ұзақ уақыт бойы даулы болып келеді. Бұл екі лексикалық кеңістіктің арасындағы қатынас нөлге ұмтылатын позицияда қарастырылады.

- «нөлге» ұмтылатын эквиолентті оппозиция,

(Т – теонимика, М – мифонимика)

Өріс құрылымын анықтау теонимияның және оған іргелес барлық лексиканың шекараларын неғұрлым нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Айта кету керек, теонимика мен ономастиканың әртүрлі бөлімдерінің арақатынасы туралы мәселе зерттеушілерді әрдайым қызықтырды. Ғалым М.И. Привалова мифонимдер мен теонимдерді антропонимдер деп атады, өйткені антропонимдер танымал тұлға екеніне, жазушы ойлап шығарған, мифология не діннен мирасқа қалған, күнделікті өмірде, қоғамда жиі кездесетініне қарамай, ол атау әрдайым адам аты мен осы белгі жіктелім үшін маңызды [7, 57]. Теонимдерді антропо-

нимдерге жатқызуға тұлғалану процесі себеп бола алады. Дегенмен теонимдерді бірыңғай антропонимдерге жатқызу шындыққа сәйкес келмейді. Сондықтан бұл жерде агионим терминін қолданған ұтымды. Агионим дегеніміз – киелілікке, дінге байланысты кез келген атау. Агионимнің ішінде антропоним де, топоним де болуы мүмкін.

Ю.С. Карпенко ономастикалық зерттеудің негізгі нысандарының бірі теонимияны құдайлардың жалқы есімдерінің жиынтығы деп санайды. Онда басқа да лексикалық топтар бар, жалпы атаумен қалса да, жалқы есімдерге жақын келеді. Бүкіл жалқы есім топтары жақын келетін жалпы атауларының арасында, олармен бір-бірімен байланысты әрі теория олардан бөлек шығуы керек [8, 8].

Діндердің бәріндегі теонимдерді жинақтап алсақ, құдай топтарының жалқы және жалпы атаулары, жын-пері, зұлым рух, ғарыш атаулары, дерексіз ұғымдар, атрибут пен символдар мағыналық өрістің келесі сызбасында ұсынылады.

А – семантикалық өрістің атауы (Құдай, Тәңір және т.б.);

Б – жоғары деңгейдегі құдайлардың есімдері

(Жаратушы, Зевс және т.б.)

В – төменгі деңгейдегі құдайлардың есімдері (Амур, Венера, Мелпомена, Морфей, Талия, Фортуна, Прометей және т.б.).

Г – құдайлар класының атаулары (періштелер, муза, нимфалар, аонидтер, nereidтер және т.б.).

Д – адамнан шыққан жартылай құдай кейіпкерлері (Адам, Хауа және т.б.).

Е – жын-перілер немесе жер бетіндегі шексіз күшке ие кейіпкерлер жиынтығы, тір-

шілік иелері мен төменгі деңгейдегі тіршілік иелері, зұлым рухтар (шайтан, жын, вампир және т.б.).

Ж – деифицирленген абстрактілі ұғымдар және неантропоморфты нысандар (жан, күнә, рух, рақым және т.б.).

З – ғибадат ету және жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктеріне байланысты атрибуттар мен символдардың атаулары (ай, крест, мешіт, ғибадатхана, шіркеу және т.б.).

И – ғарыш, ғалам элементтерінің атаулары (су, жер, от, ауа, аспан, мұхит және т.б.).

Мұның бәрінің белгілі бір қатынастар жүйесінде мағынасы болуы мүмкін. Бірақ «ономастикалық кеңістік» деп аталатын «сиқырлы шеңберден» шығып, теонимдер ұғымы лексикалық кеңістіктің бір бөлігі бола алады.

Осыдан кейін А.В. Суперанскаяның ұстанымын ұстануға болады, оның жіктелімінде мифонимия ономастикалық кеңістіктің бір секторы ретінде айрықшаланады. Оларға адам, өсімдік, жануар, халық атаулары, географиялық және космографиялық нысандар жатады. Онда политеистік діндерде ең айқын көрсетілген теонимдер (құдайлардың есімдері) және жын-перілер (әртүрлі рухтардың, жоғары және төменгі, жақсы мен жаманның есімдері) ерекше орын алады» [9, 180]. Алайда, мифонимдер теонимдер бола алмайды. Олар – әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар ұғымдар.

Теонимдер антропонимика, топонимика, теология, тіл тарихы және диалектология, мифология, фольклористика, этнография, дін, тарих, археология сынды салалармен байланысты болып келеді. Теонимдер тілдегі өте ежелгі лексикалық бірліктер болғандықтан, олардың пайда болу кезеңдері ежелгі әлемдегі адамзаттың діни көзқарастарымен, анимизм, тотемизм, тыйым, эвфемизм сияқты көріністермен байланысты. Теонимдердің пайда болуы тақуалық пен монотеизмнің көптеген кезеңдерінен өтті.

Діни дастандардағы теонимдерді келесідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) Құдай сөзімен мағыналас сөздер: Алла, Тәңір, Жаратқан, Жасаған, Жаратушы, т.б.;

2) Періште есімдері: Әзірейіл, Жәбірейіл, Мекайыл, Мәңкір, Нұңкір, т.б.;

3) Пайғамбар есімдері: Мұхаммед, Айуб, Иса, Ыбраһым, Дәуіт, т.б.;

4) Сахабалардың есімдері; Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли, т.б.

Бір Алла, тұғры сөйлет тілімізді,

Жаман жолға салдырма көңілімізді [10, 12]

Пайғамбардың әуел асыл түбі – араб,

«Хабибим» деп ат қойған Тәңірім қалап [10, 13].

Жарандар, сол екеуі сондай күшті,

Құдайым душар қылды мұндай істі [10, 16].

Алла, Тәңір, Құдай сияқты мағынасы бір сөздердің бір шығармада кездесуі орын алып жатады. Ол түркі еліне ислам дінінің таралу кезінде дүниеге келуі мүмкін. Өйткені түркі халықтары ислам діні келмей тұрғанда құдіретті күш Тәңірге сенді. «Тәңір» – ол түркілік сөз. Бұл сөздің қалыптасуында мифтік танымның негізі жатқандығын тілші-ғалымдар айтып, «Содержание этого полумифического предания сводилось к следующему: два божества – таң «утренняя заря» и іңір «вечерняя заря», – якобы поочередно берегут покой землян целые сутки. Смены караула производиться перед наступлением сумерек, то есть когда дневное светило уходит на ночлег», – дейді. Одан кейін мақалада қазақ түсінігіндегі «қарауылдардың» ауысуы кезіндегі тілдік қолданыста екі кештің арасында ұйықтамау, күнмен бірге жатпау сенімін білдіретін лексикалық бірліктердің қалыптасуын көрсетеді [11, 316]. «Таң» күннің шығар уақыты мен «іңір» қараңғылықтың түсер уақыты сөздерінің өзара кірігіп, **таң+іңір+таңіңір+тәңір** лексикалық бірлігін құрайтыны айтылады. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегінде *іңір* лексемасының «вечерняя заря, сумерки, вечерь» деген мағынасымен қоса *іңгір* түрінде «вечерь» кеш мағынасын беретіндігін айтады [12, 960].

М.Қашқаридың «Түрік сөздігі» еңбегінде тәңір сөзінің қалыптасуында *іңір* сөзінің «жарық пен қараңғының өзара шарпысып, астасуы» деген ұғымды білдіретінін және оғы-

здардың *imir-imir* түрінде қолданатындығын жазады [13, 528].

«Тәңір» сөзі қазақ тілімен бірге түркі халықтарының барлығында дерлік бар. Оңтүстік Сібір мен Алтай өңірі халқының таным түсінігіне ортақ аталған лексикалық бірліктің «шығыстың мифологиялық бейнесі» екендігін айтқан Мұрад Аджи шығыс халықтары, қыпшақ тілдік тобындағы халықтар тіліндегі тәңір«Тенгери» немесе «Тенгри», моңғолдарда – «Тэнгер», буряттарда – «Тэнгэри», шуаштарда – «Тура» түрінде әрқалай дыбысталғандығымен осы халықтарда тәңірі мағынасының бір екенін айтады [14, 209].

Бұл сөзге синоним ретінде қолданылып жүрген Алла сөзі арабтың «Әл Иләһ», яғни «құлшылық етуге лайық зат» мағынасынан шығып, «Аллаһ» түрінде грамматикалық өзгеріске ұшыраған. Араб тілінен енген бұл лексикалық бірлік қазақ тілінің тілдік ерекшелігіне бейімделе отырып, Алла деп қолданылып жүр. Ислам энциклопедиясында Алла сөзі «Тіршілік дүниені және қиямет-қайымды жаратушы Құдай есімі. Алла исламда жалғыз Құдай», – деп беріледі. Аллаһ – бүкіл дүниені, адамзатты, жан-жануарды жаратушы ие [15, 36]. Ислам дінінде Алланың тоқсан тоғыз есімі бар. Қазақ ұғымындағы этикалық категориялар – адамгершілік, ізгілік, адалдық, жомарттық, мейірімділік, мәрттік сияқты қасиеттердің абсолюттік субстанциялар жинағы осы бір Алла ұғымына келіп саяды.

Л. Рүстемов Құдай сөзін парсының «хода'и» сөзінен бастау алатындығын айтып, оның екі түрлі мағынасын көрсетеді: 1. Бог, господь. 2. Властелин, хозяин – рел. Бог, господь [16, 167].

Алла сөзімен мағыналас айтылатын Құдай сөзі тілдік қолданыста Алла сөзіне қарағанда ертеректен қолданылады. Өйткені *Құдай ұрсын, Құдай төбеңнен ұрсын* деген тілдік қолданыстар ислам діні келмей тұрған кездегі мифтік қолданыс, яғни табиғат құбылысына тән қасиеттерді көрсеткен. Түркі жеріне ислам дінінің келуімен арабизмдер ене бастады десек, алайда қазақ тіліне парсы тілінің дін келгенге дейін болғанын да білеміз. Тәңір сөзімен мағынасы бір Құдай сөзі уақыт өте келе Алла сөзімен синонимдес ретінде қолда-

ныс таба бастады. Құдай сөзінің Алла сөзінің алдында енгенін келесі тұрақты сөз тіркестерінен байқауға болады. Мәселен, *Құдай құлқын алды*, яғни пейілін тарылтты, аранын ашты деген мағынада немесе *Құдайдың құтты күні* күнде, күн сайын ұғымындағы сөз орамдарын айтуға болады. Бұл қолданыстарда Алла сөзін Құдай сөзінің орнына қолдана алмаймыз. Ал *Алланың жазуы*, *Алла рақым қылды* фразеологизмдерінде Алла сөзін Құдай сөзімен алмастыра аламыз және ондай қолданыстар бар: *Құдай рақым қылды*, *Құдайдың жазуы*. Бұдан Алла сөзінің Құдай сөзіне қарағанда қолданыс аясының тар екендігін, ал керісінше Құдай сөзінің қолданыс аясы кеңірек екенін байқауға болады.

Құдай сөзінің шындық, ақиқат ұғымымен мәндес қолданысқа түскендігін «құдайшылығымызды айтайын, құдайына қараған» тіркестері шындықты сүйетін, иманжүзді мағынада жұмсалатынын байқауға болады. Ал Алла, Тәңір сөздері қазіргі кездегі мағынасы жаратушы ұғымында сақталғанын көреміз. Яғни Тәңір мен Алла сөздері бір ұғымда тура мағынасында, ал Құдай сөзінің тура мағынасымен қатар ауыспалы мағынаға ие екендігін көруге болады. Сонымен қатар, халық тұрмыс-тіршілігіне тәуелсіздіктің соңғы жылдарында ислам дінінің етене енуіне байланысты ұлт өкілдерінің тілдік қолданысында Алла сөзінің жиі контекстке түсуі байқалады.

*Лат, Манатқа сыйынып тұра келіп,
«Біреуін маған кел» деп шақырады* [10, 95].

Лат (ар.лат. اللات) – бүкіл ежелгі Арабияда, әсіресе Уадж жазығындағы Таиф маңына ақ тастан пұт мүсін орнатылып, Хиджазда ерекше дәріптелген, исламға дейінгі әйел Құдайдың аты. Пұт тасқа және оның қасындағы киелі ғибадатханаға тәуап етушілер ағылып келіп жатады. Лат «бас ие» және «әмірші» Таифты мекендейтін сақиф тайпасының басты құдайы саналған, сондай-ақ меккелік Құрайыш әулеті де оған арасында Алланың қыздары, арасында Хұбаланың зайыптары делінетін үш әйел құдайдың бірі есебінде сыйынған. Құранда бұл Аллаға серік қосу ретінде үлкен күнәға жатқызылады.

Құрайыш – әл-Надр иби Кинәна ұрпағынан құралған араб тайпаларының бірі. Алғашқы-

да Надр ұлдары өз араларында бөлініп, әр ата өз бетінше өмір кешті. Кейінірек Құсай ибн Киләб есімді адам бытыраңқы Надр ұлдарының басын қосып, өз алдына үлкен тайпаға айналдырады. «Құрайыш» сөзі – араб тіліндегі «Қирш» сөзінің кішірейтпелі атауы. «Қирш» деп арабтарда акуланы атайды. Тайпаның үлкен атасы Надрдың лақап аты «Құрайыш» болған деседі. Оның олай аталуының себебін мынадай аңызбен түсіндіреді: Надр мінген кемеге «Қирш» деп аталатын үлкен су балығы кездеседі. Кемедегілер үрейленіп, байбалам салған. Сонда Надр өзінің найзасын лақтырып, әлгі су хайуанын өлтіреді. Басын кесіп, өзімен бірге Меккеге алып барған екен. Содан халық оны «Құрайыш» деп атап кеткен дейді [15]. Құрайыш – Құранда аты аталатын этностың бірі, онда «Құрайыш» атымен аталатын аят та бар.

Періште есімдері:

*Он сегіз мың галамның падишаһы,
Сен кешірмей Әзірейіл кешіреп ме?* [17, 95].

Әзірейіл (Ғазірейіл, Ғазірәйіл, Ғазирайыл) (ар.азрайл. عزرائيل) – ол Аллаға жақын келетін періштелердің бірегейі, сондай-ақ жан алғыш періште болып келеді. Алла адамды жаратар кезде періштелеріне әр жерден саз әкелуін тапсырады. Мекайыл да, Жәбірейіл де, Ысрапыл да жерден бір шөкім саз ала алмаған екен. Оны тек Әзірейіл орындаған және осы мінезі үшін ол жан алғыш періште болып бастаған. Адамның уақыты келгенде Алла Тағаланың қасындағы өсіп тұрған ағаштың сол адамның есімі жазылған жапырақ үзіліп түседі екен. Содан соң Әзірейіл періште оны қырық күн ішінде адам жанын алып, орындауы тиіс.

Ислам дінінің негізінде жан алушы ретінде түсіндірілетін Әзірейіл сөзі Құранда Маляк аль-маут деп аталып, өлім періштесі деп айтылады. Бұл лексикалық бірлік қазақ тіліне араб тілінен қазақ тілінің заңдылығына бағына отырып, дыбыстық өзгеріске ұшыраған. Бұл сөздің араб тіліндегі тура мағынасы Құдай кімге көмектеспеді немесе Құдай көмектесуші деген мағына береді. Әзірейіл сөзіндегі *аз* жайлы Л.Рүстемовтің «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов» еңбегінде былай беріледі: «Эз а. 1. Ғазиз, ардақты, сыйлы, жақсы; 2. Ауыспалы:

Қасиетті, киелі; 3.Көне бұрынғы» [16, 78]. Татар тілінде раил деген сөз көбіне адам есіміне беріледі. Араб тілінен аударғанда Раиль – «негізін қалаушы», «іргетасын қалаушы» деген мағына беретіндігі айтылады [18]. Өзірейіл теонимі адамның жанын алушы, өлім әкелетін періште мағынасында айтылады. Сондай-ақ Өзірейілді көргенде адамның бойында қорқыныш, үрей сезімдері пайда болады деген түсініктің негізінде тілдік қолданыста аталған сезімдерді сипаттайтын мәндегі қолданыстар да бар. Мысалы: *өзірейілдей көрінді.*

*«Сабыр қып бейшара қыз тоқтасын», - деп,
Елшіге Жәбірейілді жібереді [19, 290].*

*Хазіреті Жәбірейіл жетіп келіп,
Құданың құдіретімен берді хабар [19, 113].*

Жәбірейіл (ар. Жабраил جبرائیل) теонимі «Мұхаммед-Қанапия» дастанында кездеседі. Діни ұғым бойынша, Жәбірейіл де Аллаға жақын болып келеді. Ол Алла мен пайғамбар арасында жүре отырып, Алланың аяндарын айтып отырады екен. Мәселен, Алланың әмірі бойынша Мұхаммед (ә.с.) келіп Құран аяттарын жеткізген де осы Жәбірейіл болып келеді. Ол Адам атаға бейіштен қуылғаннан соң да қамқор болып, Нұхтың құтылуына және оның ұлы Ыбраһымға да көмектескен. Дәуітті сауыт жасауға, Жүсіпке көп тіл үйренуге баулыған.

Қабіріңде не жауап беріп салдың,

Мәңкір, Нүңкір періште келгеннен соң? [19, 97].

Мәңкір, Нүңкір – діни ұғым бойынша, дүние салған адамнан сұрақ-жауап алатын періштелер.

Төртінші қат көк үстінде

Лаух Қалам, Ғаршы Күрсі,

Мені қойма бұ кәпірде ынтызар,

*Иә, хазіреті Жәбірейіл, Мекайыл, Ысрапыл,
Өзірейіл,*

*Құданың сүйіп жаратқан төрт мұқарраб
періште,*

Сіздерден жәрдем тілеймін,

Мені қойма бұ кәпірде ынтызар [19, 106].

Мекайыл – Аллаға табынған бірінші және Аллаға жақын періштелердің бірі. Мұхаммед (ә.с.) көкірегін ашып, жүрегін тазалағандардың ішінде де болған. Бадр түбегінде болған

соңыс кезінде басқа періштелермен қосылып тұсылмандарға көмектескен. Мұсылманның магиялық күшке байланысты ілімінде осы періштенің аты көп қолданылады. Мысалда келтірілген *Лаух қалам, Лаухул қалам, Лаухи қалам, Лаухы қалам, Лауһи қалам* – әр адамның күні бұрын тағдыры жазылған тақта, жазмыш [18, 334]. Ғаршы күрсі – діни ұғым бойынша, жеті қат аспанның үстіндегі Алланың тағы [18, 141].

Ысрапыл, Исрафил (ар. исрафил اسرافيل) – ол қиямет күнін хабайлайтын періште. Ысрапыл Иерусали тауында өмір сүріп, қиямет күні келетінін сырнай аспабымен жеткізіп, қатты дауыл кезінде дүниеден өткен адамдарды қиямет күні тірілтеді екен. Сондай-ақ ол Алла әмірі мен талаптарын басқа періштелерге жеткізеді. Қазіргі ауыспалы мағынадағы «сұрапыл» сөзі де осы араб тілінен енген Исрафил, Ысрапыл сөзінен өрбігендей. Ол алай-дүлей, ойран-топыр мағынасын білдіреді.

Пайғамбар есімдері:

Айуб нәби мұрсалды,

Шығарып қауымы тастаған [10, 270].

Айуб – Құран Кәрімде аты аталатын көнедегі пайғамбардың бірі. Ол Инжілде Иов, Айуб деп келеді және ол Хаурандағы адамгершілі мол адам болған екен. Алла оны сынау мақсатында шайтанды жібергенде, Айубтың денесінде іріңді жара көп болып кетеді. Содан соң әйелі екеуі адамдардан алыс жерде тұруға мәжбүр болады. Сонда да шайтан жасағандарға қарамастан, ол Алланың рақымына деген сенімін жоғалтпаған деседі. Бірде ол көмек сұрағанда Жәбірейіл оған аяғымен жерді тебуін бұйрық етеді, сол кезде жерден бұлақ суы атқылаған. Содан Айубтың жарасы жазылып, шөлі қанған. Осыдан кейін Айуб төзімділік, шыдамдылық пен сабырлықтың символы ретінде қаралады.

Мұхаммед Құдай досты, Пайғамбарым,

Құрбандық сол тақсырдан менің жаным [19, 211].

Мұхаммед (ар. мухаммад محمد) – ислам дінінің негізін салған соңғы пайғамбар. Ол 570 жылы Меккеде туып, әкесі Абдулла пайғамбар дүниеге келмей тұрып екі ай бұрын қайтыс болған. Анасы Әмина ол алты жасқа

толғанда дүниеден өтеді. Содан соң Мұхаммед (ә.с.) сүт анасы сүт анасы Халиманың, содан соң атасы Ғабдүлмүтәліптің, ол дүние салған соң ағасы Әбутәліптің тәрбиесінде болған. Алғашқы уахи пайғамбар Меккеден үш шақырым жердегі Хира үңгірінде ғибадат етіп отырған кезде таң алдында және рамазан айында түскен екен. Содан соң пайғамбар 610 жылдары 40 жасында Алланы, дінді насихаттай бастайды. Ол кезде арабтардың көбі пұтқа табынған, тіпті олар қарсылық танытып, түрлі қастандық та жасаған. Сол себепті 622 жылы Мұхаммед (ә.с.) өз адамдарымен Меккеден Мәдине қаласына көшеді. Осы жыл ислам жыл санауының басы деп есептелген. «Хижра» оның арабша атауы, яғни «қоныс аудару» дегенді білдіреді. Мұхаммед Мұстафа (ә.с.) бин Абдулла 633 жылы Мәдине қаласында қайтыс болды. Оның «Мұстафа» (таза, нұрлы, сипатты), «Хабибулла» (Алланың сүйіктісі), «Расул» (елші), «Сағидулла» (Алланың көмекшісі), т.б. эпитет есімдері бар.

*Нұх нәби мұрсалдың,
Топанға қауамын алдырып,
Набуд қылдың қирата [10, 269].*

Нұх – Құранның кейіпкері, пайғамбар. Інжілде Ной деп кездеседі. Құранда қырық үш рет аталып, 71-сүре осы пайғамбар мен оның әулетіне арналған. Көп халықтарда пайғамбар топан су оқиғасымен байланысты болып келеді. Ол аңызда жерді топан су басқан кезде Нұх оны Алланың көмегімен алдын ала сезіп, кемені жасап, жануар мен күнәсіз адамдарды жұп қылып алып, кемеге мінгізген. Сол кемеге мінгендер аман қалып, өмірлерін әрі қарай жалғастырған.

- Бір диюдің хан Сүлеймен заманында,
Сөйледі Имлақ: сушының мекені, - деп [19, 223].

Сүлеймен – Дәуіт пайғамбар баласы, Інжілде Соломан болып кездеседі. Ол Иудей патшалығын б.д.д. 965-928 жылдары билеген. Иерусалим қаласында Яхус храмын салдыртқан. Аңыздың желісі бойынша, Дәуіт пайғамбардың отыз ұлы болған, күндердің бірінде балалары дүниеден өте бастаған. Сол кезде отыз ұлға татитын бір ұл осы Сүлейменді берген екен. Ол мұсылман еліндегі дастандарда

аң мен құс, жын мен пері, құрт-құмырсқа, жануардың тілін білгені айтылады.

*Жылаймын, тақсыр Иса, халімді айтып,
Қубасың тіршілікте сондай еді [19,99].*

«Қисса Жұмжұма», «Хисса Тәжілмәлік» дастандарында «Иса» теонимі кездеседі. Иса немесе Айса, Ғайса деп келеді. Иса (Иусус) христиан дінінде кездеседі, ол қасиетті кітап түсірілген төрт пайғамбардың бірі саналады. Христиандар оны Құдай ұлы деп есептеп, Құдай деңгейінде оған құлшылық жасаған.

Кей дінді зерттеушілер (еуропалықтар да) Мұхаммед пайғамбардың христиандарға жақсы қарағанын сөз қылады. Тіпті Иса Мұхаммедтің дүниеге келетінін білгенін және Аллаға шын ниетімен берілетін Пайғамбар ретінде мойындағанын айтады.

*Иә, Ыбраһим – Халел Алла,
Иә, Ысмайыл – Забихул Алла,
Иә, Ыбраһим – Халифа Алла,
Иә, Ыбраһим – Ғалат Алла,
Мені қойма бұ кәпірде ынтызар [19, 106].*

Дәуіт (ар. *دوات*) – Құран кейіпкері, пайғамбар, Сүлеймен пайғамбардың әкесі. Ыбраһим – пайғамбар, Құран кейіпкері, Құдай жолын алғаш уағыздаушы, арабтар мен еврейлердің ортақ атасы, Інжілдегі Авраам, Халил Алла (Алланың досы) оның кең тараған аты. Пайғамбар бірінші ай, күн, жұлдызға сенген, содан кейін ғана Аллаға сене бастаған. Ол өз сезімін әкесіне де, халқына түсіндіре алмағаннан қасиетті жерлерге кіріп, пұтты зақымдаған. Содан оған бұл әрекеті үшін патша өртеуге бұйырады. Алайда Алла тағала оны сақтап қалады. Сондай-ақ бірде Ыбраһим өзінің қартайғанына қарамай ұлды болатынын болжайды, сөйтіп ол ұлы Ысмайылмен бірге Меккедегі әл-Қағбаны салған. Бірде оған түсінде Алла өз құлын құрбандыққа шалу жөнінде аян береді. Ыбраһим да, ұлы да бұған әзір еді, бірақ Алла олардың сыннан өткендерін, ескеріп, құрбандыққа шалу үшін көк қошқар береді. Ол Алладан өлімге жан бітіретін қасиетті көрсетуді сұрайды. Оған төрт құстың қалдығын төрт тауға апарып қою айтылаы. Алла Тағала шақырғанда сол төрт құсқа жан бітіп, ұшып келеді. Алла Ыбраһимды әр кез желеп-жебеп отырады, оған бірнеше пайғамбар шыққан

ұрпақ сыйлайды. Ыбраһым есімімен әл-Қағбаға тәжім ету ғана емес, қажылықтың барлық рәсімдері байланысты.

Ысмайыл – Құран кейіпкері, пайғамбар, Ыбраһымның баласы, Інжілдегі Исмаил. Ол Алланың әмірімен әкесі Ыбраһым екеуі тасқын қиратқан Қағбаны қалпына келтірген.

Жоғарыда келтірілген мысалда Халел Алла, Забих Алла, ХАлифа Алла, Ғалат Алла тіркестері бар. Забих (ар. забих *يذبح*) – құрбандық, құрбандыққа арналған мал. Забихул Алла – Алла жолына шалынған құрбандық (Ибраһимнің баласы Исмайылдың теңеуі) дегенді білдіреді. Ғалат (ар. ғалат *غلط*) – қателік, жаңылыс. Халифа (ар. халифа, халфа *خليفة*, *خليفة*) – дін мен үкіметті қатар билеушінің титулы. Бұл тіркестер Алла сөзімен эпитет түрінде келтірілген.

Сахабалардың есімдері:

Ол тауға жетіп барды Әли батыр,

Бірге барды жолдас болып Қанбар пақыр [10, 37].

Қанбар – кейбір дастандарда оны Әлидің атын баптаушы деп әңгімелейді. Ол – Мұхаммед (ә.с.) Расул Алланың сахабаларының бірі.

Қол жайды отыз үш мың сахабасы,

Әбубәкір, Омар мен Ғұсман – басы.

«Әлидің халі нешік болады», - деп,

Мүбарак көздерінен ақты жасы [19, 63].

Төрт жар шаһариарлар тарихта «ал-Хулафа ар-Рашидун» деген атпен белгілі болып келеді, Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли – араб мемлекетін бірінен соң бірі кезекпен билеген төрт әділетті халиф. Олар Мұхаммед пайғамбар уағыздаған құдайлық дінді бірінші болып қабылдаған. Сондай-ақ ислам дінін тарату, нығайтуда өз үлестерін қосқан.

Әбубәкір – Мұхаммед (ә.с.) қайтыс болған соң алғашқы халиф болған. Әбубәкір Құрайыш руынан, Мекке жеріндегі белсенді саудагер еді. Мұхаммед (ә.с.) дінге шақырғанда үлкендер мен руластары арасындағы бірінші болып мұсылман болған. Ол Мұхаммед (ә.с.) қайтыс болғаннан соң қиын-қыстау кезеңде мұсылмандарды біріктіре алған. Халифатты басқарған кезде Пайғамбарға түскен Құран аяттарын жинастырған. Араб сөзінен шыққан сөз «Әбубәкір» сөзі «әбу» - әке, «бәкр» - таза,

пәк деген сөздерден біріккен, яғни «Бәкірдің әкес» деген мағынаны береді.

Осылайша, діни дастандардағы теонимдерді құдай сөзімен мағыналас сөздер, періште есімдері, пайғамбар есімдері және сахабалар есімдері деп топтастырдық.

Нәтижелер

Теонимдер белгілі бір құдайлардың функциялары мен әлеуметтік көзқарастарын түсінуге және қоғам тілінің пайда болуын түсінуге көмектеседі. Теонимдерді талдау бірнеше тілдердің байланысын және мүмкін олардың дінін түсіну үшін пайдалы болды. Барлық тілдерде теонимнің ықтимал этимологиялық шығу тегін талдау оның тарихи шығу теорияларының негізі бола алады. Теонимдер адамның, жануардың, заттың немесе жердің атауы не бөлігі ретінде де пайда болуы мүмкін.

Сөздік құрамның жалпыхалықтық тармағымен байланыстырсақ, теонимдер қазақ халқының ислам дінін қабылдауына орай енген кірме сөздер болып табылады. Алайда қазіргі кезеңде мұны қазақ мәтініндегі қоспа (вкрапления) элемент ретінде қарайтын сыңай бар. Шын мәнінде, ислами теонимдерді қоспа деп емес, сөздік құрамның бір қабаты деп қараған жөн.

Актив және пассив лексика тұрғысынан қарасақ, теонимдерді терминдік кеңістікке енгізуге болады. Бірақ дүниеауи ғылым атаулары емес, дінтану ғылымының еншісіне ғана тиесілі ету керек болады. Бұлар қазақ тілінде әдепкі тірлікте кең қолданылатынын байқасақ, терминдену сүзгісінен өтіп болған жоқ деген пікірмен келісуге тура келеді.

Ислами теонимдердің көркем стиль тармағында ерекше орын алатынына діни дастандар тілі айрықша куәлік болады. Бұлардың қазақ тілінің сөздік құрамынан орын алуына діни фольклор зор ықпал жасады.

Теонимдерді бірыңғай жалқы есімге не болмаса бірыңғай жалпы есімге жатқызу шындыққа сәйкес келмейді. Теонимдердің ішінде жалқы есімге де, жалпы есімге де жататын сөздер баршылық. Діни дастандарда жалқы есімдер ретінде Құдай есімдері ретін-

де Алла, Тәңір, Жаратқан, Жасаған, Жаратушы сөздері кездеседі, мұндағы Алладан басқасы – әдеби тілдегі төлтума сөздер. Пайғамбар есімдері діни дастандарда Құраннан алынғаны көрінеді, бұл есімдер қазақ сөйлеуіне бейімделіп аталған: Айыт, Мұхаммет, Нұх, Иса, Ибраһим, Ысмайыл, Дәуіт, Сүлеймен. Сақабә есімдері де осы іспеттес: Әли, Қанбар, Әбубәкір, Омар, Ғұсман.

Қорытынды

Теонимдер – қазіргі заман қажеттілігіне орай арнайы дискурс түзуде ерекше орын алатын атаулар. Алайда бұлар қазақ тілінің сөздік

құрамына қазіргі күні ғана кірген сөздер емес. Олардың өзіндік қалыптасу, даму кезеңдері бар. Бұл кезеңдер ауызша сөйлеу жолынан бастап (діни уағыздар, парыздық насихат т.с.с.) көркем әдебиетте пайдалану, бүгінгі қазақша дінтану тұғырына дейінгі жолдан өтіп келеді. Осы тұрғыдан алғанда, теонимдердің қазақ тіліне сіңуіне діни фольклордың сіңірген еңбегі зор болды. Алайда, қазақ тіл білімінде бұған әлі де тиісінше назар аударылған жоқ деуге болады. Ұсынылып отырған мақала қазақ тіл біліміндегі зәру мәселенің шешіміне қосылған үлес деп санаймыз.

Қазақ тіліндегі теонимдерді арнайы зерттеу тиісті нәтижелер беретініне сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: АСТ; МН.: Харвест, 2002.
2. Зубов Н.И. Древнерусская теонимия (Проблема собственного и нарицательного). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1982.
3. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера. – Л., 1983.
4. Grodzinski. Zarus ogolny terii imion wiasnuch. Warszawa: PWW, 1973. - S.311.
5. Русская ономастика и ономастика России: Словарь. / Под ред. академика РАН О.Н. Трубачева. – М.: Школа – Пресс, 1994.
6. Малсагова М. И. Теонимическая лексика как система (на материале художественных текстов). – Назрань: ООО «Пилигрим», 2011 – 144 с.
7. Привалова М.И. Собственные имена и проблема омонимии // Вопросы языкознания. – 1979. - № 5.
8. Карпенко Ю.О. Про критеріј поділу власних і загальних назв. // Пові- домлення Українська ономастичної місії. – Киев: Наукова думка. – 1974. – Вып. № 10.
9. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М.: Наука, 1973.
10. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т.15. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 320 б.
11. Жұбанов Е., Ибатов А. Анализ этимона ТАНҒІ всевышний: (Опыт ретроспективного подхода) // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-ата: Ғылым, 1990. - 314-336 б.
12. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып.2-3. – Санкт-Петербург, 1889. – 960 с.
13. М.Қашқари. Түрік сөздігі. Т.1. – Алматы: Хант, 1997. – 528 б.
14. Мурад Аджі. Польнь половицкогo поля. – М.: ТОО ПИК-КОНТЕКСТ, 1994. – 209 с.
15. Ислам: Энциклопедия. / Бас ред.: Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 286 б.
16. Рустемов Л. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. – Алма-ата: Мектеп, 1989. – 319 б.
17. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.16. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 301 б.
18. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 239 б.
19. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.10. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 333 б.

Reference

1. Noveishii slovar inostrannyh slov i vyrajenii [The latest dictionary of foreign words and expressions] (Harvest, Moscow, 2002).

2. Zubov N.I. Drevnerusskaia teonimiia [Old Russian theonymy]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philology (Odessa, Moscow, 1982).
3. Cherepanova O.A. Mifologicheskaia leksika russkogo Severa [Mythological vocabulary of the Russian North] (Leningrad, 1983).
4. Grodzinski E. Zarus ogolny terii imion wiasnuch (PWW, Warszawa, 1973, 311 p.).
5. Russkaia onomastika i onomastika Rossii [Russian onomastics and onomastics of Russia] Ed. by O.N.Trubasheva (Shkola – Press, Moscow, 1994).
6. Malsagova M. I. Teonimicheskaia leksika kak sistema [Theonymic vocabulary as a system] (Pilgrim, Nazran, 2011, 144 p.).
7. Privalova M.I. Sobstvennye imena i problema omonimii [Proper names and the problem of homonymy], 5 (1979).
8. Karpenko Yu.O. Pro kriterij podilu vlasnih i zagalnih nazv [On the criterion for separating proper and common names] (Naukova dumka, Kiev, 1974).
9. Superanskaia A.V. Obshaia teoriia imeni sobstvennogo [General theory of the proper name] (Nauka, Moscow, 1973).
10. Babalar sozi: zhuz tomdyk. T.15. Dini dastandar [The word of ancestors: one hundred volumes. V.15. Religious epics] (Foliant, Astana, 2004, 320 p.).
11. Zhubanov E., Ibatov A. Analiz etimona TÄHPИ vsevyşnii: [Analysis of the etymon TÄHPИ i], (Gylm, Alma-ata, 1990).
12. Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechii [The experience of the dictionary of Turkic dialects] (Saint Petersburg, 1889, 960 p.).
13. Kashgari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary] (Hant, Almaty, 1997, 528 p.).
14. Murad Aji. Polyn poloveskogo polya [Wormwood of the Polovtsian field]. (PIK-KONTEKST, Moscow, 1994, 209 p.).
15. Islam: Ensiklopediia [Islam: Encyclopedia]. Ed.: R.N. Nurgaliev (Kazak ensiklopediiasy, Almaty, 1995, 286 p.).
16. Rustemov L. Kazahsko-russkii tolkovyi slovar arabsko-iranskikh zaimstvovannykh slov [Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arabic-Iranian loanwords] (Mektep, Alma-ata, 1989, 319 p.).
17. Babalar sozi: zhuz tomdyk. T.16. Dini dastandar [The word of ancestors: one hundred volumes. V.16. Religious epics] (Foliant, Astana, 2004, 301 p.).
18. Kazak tilinin etimologialyk sozdigi [Etymological Dictionary of the Kazakh language] (Gylm, Almaty, 1966, 239 p.).
19. Babalar sozi: zhuz tomdyk. T.10. Dini dastandar [The word of ancestors: one hundred volumes. V.10. Religious epics] (Foliant, Astana, 2004, 333 p.).

K.S. Karibay, Zh.A. Zhakupov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Theonyms in religious dastans

Abstract. Theonyms for Kazakh linguistics are a relatively new object of lexicology. They occupy a special place in the vocabulary of the Kazakh language. From the point of view of religious studies, they have a terminological character; from the point of view of literary language, they have a passive, borrowed vocabulary; from a stylistic point of view, they form a special substyle; from the point of view of nomination, they have the character of both proper and common names. Therefore, at the first stage of the study, it is necessary to observe the way they enter the vocabulary of the Kazakh language. Religious folklore contributes to this task. Therefore, the linguistic facts of religious dastans as a space for the application of theonyms are brought to the analysis.

Religious dastans are a folklore genre that occupies a special place in oral folk art. The basis of Kazakh religious dastans are Muslim legends and myths, the principles of the Koran, the Sunnah of the Prophet and hadith, legends about Muslim figures and Islamic heroes. The thematic range of religious dastans is very wide: narratives about Muslim heroes, Holy War, service to the Prophet, etc. All of them are dedicated to a specific goal – the popularization and propaganda of Islam. In this regard, we consider it relevant to study the language

of religious works. And the lexical groups that distinguish the language of religious dastans are theonyms. Theonyms are often found in Kazakh religious folklore, especially in religious dastans.

The article contains theonyms in religious dastans, which are divided into words that have meaning with the word of God, the names of angels, the names of prophets and the names of the companions of the prophet. The theonyms of each group are given examples from religious epics, and each lexeme is analyzed separately, while the authors tried to give an interpretation and etymological observations.

Keywords: religious epic, theonyms, onomastics, anthroponym, God, prophet.

К.С. Карибай, Ж.А. Жакупов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Теонимы в религиозных дастанах

Аннотация. Теонимы для казахского языкознания являются относительно новым объектом лексикологии. Они занимают особое место в словарном составе казахского языка. С точки зрения религиоведения они имеют терминологический характер; с точки зрения литературного языка – пассивной, заимствованной лексики; со стилистической точки зрения они образуют особую подстиль; с точки зрения номинации – характер и собственных, и нарицательных имен. Поэтому на первом этапе исследования необходимо наблюдать способ их вхождения в словарный состав казахского языка. Выполнению этой задачи способствует религиозный фольклор. Поэтому привлечены к анализу языковые факты религиозных дастанов как пространство применения теонимов.

Религиозные дастаны – фольклорный жанр, занимающий особое место в устном народном творчестве. Основу казахских религиозных дастанов составляют мусульманские легенды и мифы, принципы Корана, сунна Пророка и хадисы, легенды о мусульманских деятелях и исламских героях. Тематический диапазон религиозных дастанов очень широк: повествования о мусульманских героях, Священная война, служение Пророку и т.д. Все они посвящены определенной цели – популяризации и пропаганде ислама. В этой связи считаем актуальным изучение языка религиозных произведений. А лексические группы, отличающие язык религиозных дастанов – теонимы. Теонимы часто встречаются в казахском религиозном фольклоре, особенно в религиозных дастанах.

В статье собраны теонимы в религиозных дастанах, которые делятся на слова, имеющие значение со словом Божьим, имена ангелов, имена пророков и имена сподвижников пророка. Теонимам каждой группы даны примеры из религиозных эпосов, и каждая лексема анализируется по отдельности, при этом авторы старались дать толкование и этимологические наблюдения.

Ключевые слова: религиозный эпос, теонимы, ономастика, антропоним, лексика, Бог, пророк.

Авторлар туралы мәлімет:

Жақытов Ж.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кәрібай Қ.С. – «8D02305 – Филология» мамандығының 1-курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhakupov Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Karibay K.S. – 1st year Ph.D. student in Speciality «8D02305 Philology», L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.